

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek

Jozef Waanders is hoofdredacteur van *Filosofie-Tijdschrift*. Daarnaast is hij als adviseur verbonden aan een ministerie.

Op zoek naar een kwalitatieve invulling van de vrijheid

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek – misschien wel meer dan ooit. Slaagt het erin om over de eigen schaduw heen te springen en positieve samenlevingsidealen te formuleren? Is het in staat om politiek te denken tegenover de technocratische verleiding? Nodig is dat het liberalisme voorbij louter individuele vrijheidsrechten durft te zoeken naar gemeenschappelijkheid en een bezielend verband. Dat liberaal gezinde politici voorbij de vrijheids- en welvaartsmaximalisering de groeiende ongelijkheid en klimaatverandering als serieuze problemen durven aan te pakken. Dat ze bij machte zijn om voorbij de schijnbare onafwendbaarheid van de voortrazende globalisering ook de vervreemding te thematiseren die daarvan voor veel mensen het gevolg is. De vraag is, met andere woorden, of het liberalisme het aandurft om de *grenzen* van het liberale denken – en misschien zelfs de grenzen van de vrijheid überhaupt – te verkennen.

De ‘antipolitieke’ politicus Havel, die ‘de vrijwillig opgenomen verantwoordelijkheid voor de publieke zaak’ altijd als een belangrijke invulling van zijn burgerschap had opgevat, zette zich als president uiteindelijk aan de uitwerking van een politiek programma dat de grote problemen waarmee zijn land na ruim veertig jaar communisme te kampen had, moest helpen te bestrijden. Hij begreep, in de geest van de Britse liberale theoreticus Isaiah Berlin, dat de vrijheid van een mens of een volk om zo te leven als zij willen, moet worden afgewogen tegen de aanspraak van andere waarden en idealen – zoals gelijkheid, rechtvaardigheid, gezondheid of veiligheid – om niet betekenisloos te worden. Zo probeerde Havel, die gedurende zijn presidentschap (1989-2002) evenwel nooit de status die hij als dissident verworven had politiek kon waarmaken, voorbij de ‘negatieve reflex’ van het dissidente liberalisme tot een kwalitatieve invulling van de vrijheid te komen.

Wil het liberalisme tegenwoordig relevant blijven, dan moet het eveneens voorbij die ‘negatieve reflex’ tot een politiek programma komen dat de grote uitdagingen van onze tijd – zoals groeiende sociale en economische ongelijkheid, klimaatverandering of vervreemding door globalisering en individualisering – helpt op te pakken, en daarbij zowel de overheid als de gemeenschap ziet als een potentieel betekenisvolle bondgenoot. Want de vraag naar de vrijheid kan uiteindelijk slechts duurzaam betekenisvol zijn, als ze gesteld wordt in samenhang met de veel complexere vraag naar de kwalitatieve invulling ervan. Als de liberaal gezinde politici van vandaag die laatste vraag niet aandurven, lopen ze het risico te ontwaken in een wereld waarin over die invulling door anderen is beslist. ●

Boekrecensie Over de fragiele fundamenten van de liberale democratie

Door Martijn Visser

Donald Loose
**DEMOCRATIE
op wankel bodem**
Over de politiek en het politieke

De afgelopen jaren verscheen een stortvloed aan titels die waarschuwen voor de aftakeling van de liberale democratie. *Democratie op wankel bodem* van Donald Loose en *Wat is echte democratie?* van Jan-Werner Müller hebben een andere insteek; beide auteurs proberen te laten zien wat er eigenlijk op het spel staat. Müller slaagt daar beter in dan Loose.

1 | <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/12/the-autocrats-are-winning/620526/>

2 | *The Road to Unfreedom* (Timothy Snyder, 2018); *How Democracies Die* (Daniel Ziblatt & Steven Levitsky, 2018); *How Democracy Ends* (David Runciman, 2019); *The Twilight of Democracy* (Anne Applebaum, 2020).

Volgens Loose zijn wederzijds wantrouwen, conflict en tegengestelde belangen niet alleen onvermijdelijk, maar tot op zekere hoogte zelfs gezond voor een democratische samenleving

*If the 20th century was the story of slow, uneven progress toward the victory of liberal democracy over other ideologies – communism, fascism, virulent nationalism – the 21st century is, so far, a story of the reverse.*¹ Deze onheilsverklaring in een recent artikel van Anne Applebaum is niet verrassend voor een ieder die de politieke pers een beetje volgt. De afgelopen jaren verscheen een stortvloed aan boeken met dezelfde boodschap, meestal samengevat in alarmerende titels als *The Road to Unfreedom*, *How Democracies Die*, *How Democracy Ends* en *The Twilight of Democracy*.² Stuk voor stuk waarschuwen deze boeken voor de aftakeling van de liberale democratie zoals we die kennen. Het vervalvertoog is duidelijk in zwang.

Dit jaar verschenen twee boeken met een andere insteek: *Democratie op wankele bodem* van Donald Loose, emeritus bijzonder hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en Tilburg University; en *Wat is echte democratie?* van Jan-Werner Müller, hoogleraar political theory aan Princeton University in New Jersey. Loose en Müller ontkennen niet dat populisme, nationalisme, autoritaire leiders en toenemend wantrouwen democratieën bedreigen. Maar de crisisretoriek ten spijt proberen ze te laten zien wat er op het spel staat. 'Iedereen meent te weten dat de democratie in een crisis verkeerd, maar hoevelen van ons durven met zekerheid te zeggen wat democratie eigenlijk is?', opent Müller zijn boek. De auteurs gaan beide op zoek naar de grondbeginselen van de democratie en betogen dat de gevreesde onzekerheid, onbepaaldheid en onenigheid juist essentiële kenmerken zijn van onze moderne democratische rechtsstaat. Dat resulteert echter in twee totaal verschillende boeken.

Democratie op wankele bodem

Het boek van Donald Loose is een wijdloppige studie in de politieke filosofie, waarin veel denkers de revue passeren: van Niccolò Machiavelli, Thomas Hobbes en Immanuel Kant, tot Claude Lefort, Chantal Mouffe en Pierre Rosanvallon. De thema's die het boek bestrijkt, zijn bijna even divers: Loose bespreekt onder andere de opkomst van de rechtsstaat en de representatieve democratie, de crisis van het liberalisme en de ontwikkeling van het neoliberalisme en de dreiging van het populisme en het belang van Europese samenwerking. Hij legt een indrukwekkende belezenheid van de Europese ideeëngeschiedenis aan de dag, maar zijn poging om werkelijk *alles* te bespreken doet de lezer geregeld duizelen.

Dat laat onverlet dat de ideeën en inzichten die Loose ophaalt bij de denkers van weleer de moeite van het bestuderen waard zijn. Een terugkerend thema is de vraag hoe de politiek omgaat met maatschappelijke verdeeldheid. Volgens Loose zijn wederzijds wantrouwen, conflict en

De politieke vertaling van maatschappelijk conflict is volgens Loose essentieel, omdat een democratie altijd open moet staan voor correctie

Donald Loose (2021) *Democratie op wankele bodem. Over de politiek en het politieke*. Boom uitgeverij Amsterdam

tegengestelde belangen niet alleen onvermijdelijk, maar tot op zekere hoogte zelfs gezond voor een democratische samenleving. De politiek bestaat uiteindelijk bij de gratie van deze 'oppositionele geleidingen' in de maatschappij en heeft tot taak om deze te organiseren en te vertegenwoordigen: 'democratie is een veelzijdige tegenstrijdigheid binnen een juridische en politieke saamhorigheid'.

Loose ziet in het neoliberalisme en het populisme de grootste gevaren voor deze 'vereniging in verscheidenheid'. Ten eerste ontmantelen deze ideologieën het representatieve karakter van de politiek. Het neoliberalisme doet dit door besluitvorming te depolitiseren: politieke problemen worden vertaald in technische vraagstukken die worden uitbesteed aan private organisaties. Daarentegen ondermijnt het populisme de vertegenwoordigende politiek door haar illusie van één unanieme volkswil die direct gehoord zou moeten worden. Beide stromingen miskennen daarnaast het conflictkarakter van de politiek: het neoliberalisme door maatschappelijke verdeeldheid te reduceren tot individuele concurrentie, en het populisme door de 'echte' samenleving als homogeen voor te stellen en ieder conflict te zien als existentiële bedreiging van 'de buitenlander' of 'de elite'.

Radicale onbepaaldheid

De politieke vertaling van maatschappelijk conflict is volgens Loose essentieel, omdat een democratie altijd open moet staan voor correctie. Geïnspireerd door het denken van de invloedrijke Franse politiek filosoof Claude Lefort (1924-2010) benadrukt Loose geregeld deze 'radicale onbepaaldheid' van de democratie: in tegenstelling tot de religieuze regimes van vroeger is de democratie een politieke ordening zonder absoluut fundament. De democratie moet daarom altijd open staan voor kritiek, verandering, en vernieuwing. Zelfcorrigerend vermogen komt in het boek dan ook langzaam naar voren als de minimale essentie van de democratie. Maar Loose ziet

ook een risico in deze onbepaaldheid: niet alleen omdat de democratie zichzelf de das om kan doen in haar verregaande tolerantie voor kritiek, maar vooral omdat de politiek het risico loopt haar richtinggevende en betekenis-verlenende functie te verliezen. De democratie moet niet alleen van bovenaf juridisch en politiek worden georganiseerd, maar ook van onderaf worden gevoed door een collectief ethos en een gemeenschappelijk erkend toekomstperspectief.

In tijden van wantrouwen en afkalvende solidariteit is dat een lovenswaardige oproep, maar waar deze ethiek precies uit bestaat wordt niet duidelijk. Veel verder dan een verwijzing naar 'menselijke waardigheid' komt Loose niet. Dit gebrek aan helderheid is helaas tekenend voor *Democratie op wankele bodem*. Een gebrekkige structuur, overdaad aan namen en concepten, al te abstracte formuleringen en onduidelijke uitweidingen leiden af van de centrale argumentatie en maken het boek helaas een worsteling om te lezen.

De probleem-analyse van Müller komt neer op wat hij de ‘dubbele afsplitsing’ noemt: een afscheiding van twee groepen die niet langer meedoen met het sociaal contract

Jan-Werner Müller (2021)
Wat is echte democratie?
Uitgeverij Nieuw Amsterdam

Wat is echte democratie?

Vergeleken met *Democratie op wankel bodem* staat *Wat is echte democratie?* als een huis. Müller neemt je mee in een kraakhelder betoog over wat een democratie wel en niet zou moeten zijn. Wat betreft dat laatste waarschuwt hij voor al te makkelijke historische vergelijkingen: de ‘autoritair-populistische bestuurskunst’ waar zoveel democratieën op het moment mee kampen, heeft nagenoeg geen precedent en is volgens hem geen opleving van twintigste-eeuws fascisme. In plaats daarvan zijn veel hedendaagse autoritaire regimes volgens Müller gestoeld op nationalistisch populisme dat de samenleving zoveel mogelijk verdeelt – een cultuurstrijd die dient als rookgordijn voor cliëntelisme, institutionele corruptie en ‘vriendjeskapitalisme’ waarmee de eigen macht veilig wordt gesteld. Geen grootse politieke ideologieën dus, maar gewoon ordinare machtslust.

De probleemanalyse van Müller komt neer op wat hij de ‘dubbele afsplitsing’ noemt: een afscheiding van twee groepen die niet langer meedoen met het sociaal contract. Enerzijds zijn dit de meest bevoorrechten en economisch machtigen die zich terugtrekken in ommuurde belastingparadijzen. Anderzijds zijn dit de minst bevoorrechten die iedere dag hun hoofd boven water proberen te houden en niet meedoen met de publieke zaak, omdat ze veronachtzaamd worden door de politiek. Het ‘samen’ in samenleving staat meer dan ooit ter discussie en populisten spinnen hier garen bij door te beweren dat alleen zij de vertegenwoordigers van het ‘echte volk’ zijn. Iedereen die het daar niet mee eens is, wordt afgeserveerd als vijand van de samenleving.

Deze polarisatie is ondemocratisch omdat het toornit aan de vrije en gelijke rechten van een deel van de bevolking. Daar waar burgers actief worden buitengesloten van het democratisch proces is de ‘harde grens’ van de democratie overschreden. Maar polarisatie is niet hetzelfde als conflict: ook voor Müller staat de politieke strijd centraal in een democratie. In een open samenleving moeten altijd diverse perspectieven op het goede leven worden gearticuleerd en bediscussieerd, zodat er ook echt wat te kiezen valt. Een gezapige eensgezindheid is de dood in de pot. Het komt er echter op aan hoe de strijd gestreden wordt: volgens de spelregels, met respect voor de instituties en geschaagd door de collectieve wil om het democratisch project in stand te houden.

In het bijzonder legt Müller de nadruk op wat hij de ‘democratische kunst van het verliezen’ noemt. In een echte democratie accepteren de verliezers hun nederlaag en functioneren ze als een ‘loyale oppositie’: een groepering die de regering wél het vuur aan de schenen legt, maar níet de legitimiteit van het systeem ondermijnt. Systeemgebonden alternatieven moeten de ruimte krijgen zodat systeemvijandige alternatieven geen wortelschieten. Dit heeft echter alleen zin als de verliezers

een perspectief hebben op een toekomstige overwinning en de winnaars inzien dat de verliezers gelijk kunnen hebben.

Kritische infrastructuur

Eén van de waardevolste aspecten van Müllers boek is zijn aandacht voor de ‘intermediaire instanties’ die het politieke conflict organiseren en het democratisch proces faciliteren. Denk aan politieke partijen en de pers, denktanks en digitale media. Deze ‘kritische infrastructuur’ houdt de democratie gezond: zolang publieke organisaties toegankelijk, autonoom, nauwkeurig en beoordeelbaar zijn, en op voldoende democratische wijze worden gefinancierd en georganiseerd, dan garandeert dit een gebalanceerd geheel van tegenmachten dat antidemocratische tendensen in de kiem smooit.

Deze bemiddelende instanties behoeven in veel democratieën dringend onderhoud. Eén blik op het Nederlandse bestel – politieke partijen die zijn ingekapseld in de Haagse kaasstolp, de schrijnende staat van de lokale journalistiek en de ontwrichtende werking van sociale media op het publieke debat – en het is duidelijk dat ook onze infrastructuur aan renovatie toe is. Müllers advies: geef burgers financieel zeggenschap over intermediaire instanties, regel de partijorganisatie bij wet, en zorg voor een evenwichtig medialandschap met een ‘transparante partijdigheid’. In weerwil van het doemdenken is de democratie nog niet ten dode opgeschreven. Müller laat zien wat daarvoor nodig is: hervorming van de democratische infrastructuur, aandacht voor de afsplitsers en vertrouwen in de burgers. ●

Eén van de waardevolste aspecten van Müllers boek is zijn aandacht voor de ‘intermediaire instanties’ die het politieke conflict organiseren en het democratisch proces faciliteren

Martijn Visser
is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.